

побачило світ розпорядження “о зборах на право торгівли і другі види промыслов”. Дещо скорегував його царський указ від 9 лютого 1865 р. [3]. Ці законодавчі акти ще раз закріпили за всіма громадянами можливість записуватися до купецького стану, не виключаючи зокрема, і селян. Дружини, діти, а також брати, що мали спільну справу і помешкання, записувались в одне свідоцтво купця – голови родини. Лише досягнення повноліття та наявність певного капіталу дозволили купецьким дітям відокремлюватися від батька та започатковувати власну торговельну справу. Ліквідація царським урядом 3-ої гільдії передбачала обмеження вступу до стану купецтва “небажаних” соціальних елементів.

За своїм призначенням торговельні патенти (свідоцтва) поділялися на три категорії: першу, другу та третю (або за характером купівлі-продажу, на які вони надавали право, на “оптові”, “роздрібні” й “дрібні”). За отримання першої категорії у 1860-х рр. людина мала сплатувати 265 крб., другої, залежно від вигідності місця торгівлі, – 25-65 крб., третьої – 8-20 крб. У зв’язку з розвитком буржуазних відносин і накопиченням капіталів поступово збільшувалась вартість таких ліцензій. З кінця 1880 р. вона становила вже для першої категорії 600 крб., а для другої і третьої – 100 крб. Згідно з одним із положень закону від 5 червня 1884 р. “О более равномерном обложении торговли и промышленности” (ініціатор міністр фінансів М. Бунге), з’явилися нові тарифи оподаткування. За свідоцтво першої категорії щорічно почали брати 565 крб., другої – 40-120, третьої – 10 – 30 крб. За патент на так звану розвізну торгівлю сплачувалась сума в розмірі 16 крб. [24].

Усі названі, а також деякі інші реорганізаційні заходи, що безпосередньо не стосувалися торгівлі хлібом, призвели в кінці ХІХ ст. до принципових змін у соціально-правовому статусі неогоціантів у цілому по імперії і зокрема Південній Україні. Вони були настільки вагомими, що перетворили привілеї купецтва на анахронізм [5, 100]. При цьому гільдійський збір із основного податку перетворився на сплату за юридичний дозвіл належати до купецького стану [25, 288]. Поступово купецтво полишали, так би мовити, “традиційні кадри”, для яких їхнє звання було і почесним, і надавало значні пільги, порівняно з “нижчими” категоріями населення та представниками національних меншин.

- внутренних дел. – 1861. – Отд. 2: История Московского купеческого общества. – М., 1915. – Т. 5. – Вып. 3.
8. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839.
 9. ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30501.
 10. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДАУК). – Ф. 422. – Оп. 140. – Спр. 191.
 11. ЦДАУК. – Ф. 422. – Оп. 144. – Спр. 431.
 12. ЦДАУК. – Ф. 422. – Оп. 169. – Спр. 729.
 13. Рыдзюнский П. Г. Городское гражданство реформенной России. – М., 1958.
 14. Гуржій І. О. Развитие товарного производства и торговли.
 15. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. – СПб., 1852; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. – СПб., 1863. – Ч. Г. Екатеринославская губерния; Херсонская губерния.
 16. Берштейн С. Одесса. – Одесса, 1881.; Одесса (1794 – 1894). – Одесса, 1895.; Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957.
 17. Сумцов М. Ф. Слобожане: историко-этнографическая развідка. – Х., 1918.
 18. Скальковский А. Комерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник 1845. – 17 января.
 19. Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии. // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 5; Обозрение Закавказского края в торговом отношении // Комерческая газета. – 1830. – 10 сентября.
 20. Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник. – 1838. – 5 марта.
 21. Боровой С. Воспоминания. – М.; Иерусалим, 1993.
 22. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981.
 23. ПСЗРИ. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.
 24. ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2282.
 25. Баханов А. Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX ст.) // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 114.

К.С. Гусс

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ФАБРИЧНО-ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПІСЛЯРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії розвиток капіталізму був нерозривно пов’язаний зі зростанням експлуатації робітників. Правова незахищеність трудящих поєднувалася з відсутністю будь-яких відчутних соціальних гарантій. Однак такий стан справ не міг тривати довго. Відомо, що на певному етапі експлуатація працівників досягає своєї критичної межі та призводить до масових виступів і протестів. У такій ситуації подальший розвиток індустрії і виробничих стосунків стає неможливим без істотних змін у становищі робочого класу. Одним із таких рішень було забезпечення соціального захисту трудящих. Усе більш актуальною ставала необхідність досягнення компромісу між сторонами, зацікавленими в цій проблемі властями, підприємцями й особами найманої праці. Тому влада почала робити перші, досить обережні спроби

1. Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системив сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
2. Гуржій І. О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004; Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви Підросійській Україні наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. – К., 2004. – Вып. 8.
3. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14275; Т. 21. – № 15724; Т. 22. – № 16188.
4. ПСЗРИ. – Т. 29. – № 22418; Лихачев Н. П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900.
5. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). – К., 2008.
6. Рыдзюнский Т. Г. Гильдейская реформа Канкрин // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40.
7. Варадинов Н. Гильдии // Журнал Министерства

вирішення робітничого питання, що призвело до появи у 1880-90-і рр. низки законів, які регулювали цю сферу (закони 1882, 1886, 1897 рр. та ін.), та створення спеціалізованого органу нагляду в промисловій сфері – фабричної інспекції.

У дореволюційній літературі фабрично-трудова законодавство було представлено низкою спеціальних досліджень. Вивченням побуту робітників на фабриках і заводах Російської імперії, починаючи з 80-х рр. XIX ст., займалися фахівці різних галузей науки і практики: економісти, юристи, історики, лікарі, інженери тощо. Однак, незважаючи на це, тогочасна література цієї проблеми нечисленна. Фабрично-трудова закони, як і решта, виражали волю пануючого класу, який, втім, змушений був зважати на класову боротьбу, хоча всі закони, у тому числі й фабрично-трудова, були спрямовані не на захист пролетаріату, а проти нього.

Не зрозумівши дійсної причини й суті фабрично-трудова законодавства, „буржуазні письменники” не змогли осмислити і його причин. Так, О. М. Биков не припускав навіть думки, що фабрично-трудова закони були вимушеною поступкою робітникам [1]. В. П. Литвинов-Фалінський розглядав закономірності розвитку законодавства про промисловість з докладним розкриттям зміни статусу чинів фабричної інспекції зі зміною і розвитком фабричного законодавства, вказуючи при цьому на недоліки та переваги діяльності цих посадовців [2, 12]. І. І. Янжул пояснював видання законів дозрілим у суспільстві усвідомленням необхідності впорядкування побуту робітників [3, 16 – 17], а вирішальну роль приписував культурним і освіченим особам, зокрема міністрові фінансів Н. К. Бунге і князеві Долгорукому. У свою чергу М. І. Туган-Барановський, посилаючись на проект правил для фабрик та заводів, вироблений комісією при петербурзькому генерал-губернаторі в 1859 р., називав цей проект таким, що блищить „гуманністю і дбайливістю щодо інтересів робітників” [4, 311], хоча при цьому він не заперечував зв'язку законодавства з робітничим рухом.

У дослідженні В. Ю. Гессена „Історія законодавства про працю робочої молоді в Росії” аналізується процес розвитку законодавства про працю дітей і підлітків на підприємствах фабрично-заводської промисловості – розробка й ухвалення цих правових норм [5]. У галузі дослідження фабричного законодавства Росії наприкінці XIX ст. також заслуговують на увагу роботи В. І. Богдана [6], Д. А. Васильєва [7], які дали, на наш погляд, найбільш повну оцінку розвитку законодавства, ролі фабричної інспекції в промисловому житті країни. Так, у праці Д. А. Васильєва здійснено комплексний аналіз фабричного законодавства, яке формувалося в той період, а головне – розглянуті деякі сторони формування і діяльності фабричної інспекції. В. І. Богдан зробив виважені висновки відносно фабричної інспекції, що випливала безпосередньо із законодавства Росії та на підставі аналізу діяльності інспекторського корпусу.

Виходячи з цього, нами була поставлена мета дослідити процеси становлення правового регулювання праці в Російській імперії на промислових підприємствах у другій половині XIX ст. і формування фабричного законодавства після скасування кріпосного права, а також дослідити

взаємини між урядом – підприємцями – робітниками, адже політика державної влади, була одним з істотних важелів, що регламентував стосунки підприємців і робітників (насамперед через фабрично-заводське і трудове законодавство). Водночас соціальна політика, здійснювана власниками підприємств, була не тільки регулятором їхніх взаємин з робітниками, але й важливою сферою підприємницької діяльності.

Законодавство про працю в Росії кінця XIX – початку XX ст. мало ряд особливостей. Воно формувалося як „клаптеве” законодавство, що звичай стосувалося до певних сфер народного господарства і груп виробництв. Слід відзначити, що існували закони для підприємств фабрично-заводського виробництва, для гірничих і гірничозаводських підприємств, для ремісничих закладів, для робітників, які служили на залізницях, і для працівників казенних підприємств, для тих, хто займався на сільськогосподарській роботі, та ін. Були також закони про працю різних категорій робочої сили – жінок, підлітків і малолітніх [8]. Введення законів, як правило, починалося з експериментального впровадження у декількох губерніях, тоді як поширення на всю країну іноді розтягувалося на десятиліття (як, наприклад, закону 1886 р.). Одним із чинників такої уповільненості втілення в життя було те, що закони мали численні роз'яснення, зроблені циркулярами міністрів або ухвалами Сенату [9].

Передумовою фабрично-трудова законодавства є фабрика, а головні причини його були закладені у страйках робітників і в потребах самого капіталістичного розвитку. Тільки об'єднання робітників у клас примушувало визнати їхні інтереси в законодавчому порядку. Отже, фабрично-трудова законодавство Російської імперії було прямим результатом класової боротьби, хоча було в цілому незначною перемогою робітників над урядом.

Фактично фабрично-трудова законодавство як продукт промислового капіталізму і наслідок масового страйкового руху робітників могло з'явитися в Росії тільки тоді, коли фабричне виробництво стало панівним, а страйки – звичайним явищем в умовах індустріалізації. Капіталістична фабрика завоювала провідне місце в післяреформений період, а масовий страйковий рух бере свій початок із 70-х рр. XIX ст. До цього часу слід було б віднести і початок фабрично-трудова законодавства в Російській імперії, а першим фабрично-трудова законом можна вважати закон „Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурі” від 1 червня 1882 р., що став результатом боротьби пролетаріату з капіталом. Втім, варто відзначити, що страйки робітників були головною, але не єдиною причиною появи цього закону, оскільки його появу зумовлювали також потреби регламентації праці у системі прогресивного капіталізму.

Криза початку 1880-х рр. породила гостру внутрішню конкуренцію та призвела до розколу в таборі буржуазії. Найбільш передова, прогресивна її частина стала вимагати законодавства, здатного гарантувати рівність в експлуатації праці й однакових умов конкуренції. Фабрично-трудова законів вимагали зокрема власники великих фабрик, на яких широко застосовувалися новітні машини і

висококваліфікована, а відтак, і більш оплачувана праця. Мало кваліфікована праця, передусім дитяча, за своєю тривалістю вкрай знесилоюча, могла призвести до псування обладнання та до втрати здоров'я і життя. Вказані причини змусили власників ряду фабрик звернутися зі спеціальною заявою до Міністерства фінансів.

Власники менш технічно оснащених фабрик були проти будь-якого втручання закону у фабрично-заводське життя, оскільки мало кваліфікована, дешева 14-16-годинна праця селян навколишніх сіл мала відшкодувати брак машин на фабриках. Тому обмеження свободи праці фабриканти вважали збитковим для себе і промисловості в цілому.

Видаючи закон і поступаючись тим самим пролетаріату і прогресивній частині буржуазії, чиновники піклувалися тільки про збереження необмеженої влади і громадського порядку. При цьому уряд розглядав закон як засіб проти страйків, а не як реформу, що полегшує працю дітей.

Зокрема, закон від 1 червня 1882 р. встановлював такі основні норми:

Діти обох статей, що не досягли 12-річного віку, до робіт не допускалися.

Малолітні у віці від 12 до 15 років не могли бути зайняті роботою більше 8 годин на добу, не включаючи часу, необхідного на сніданок, обід, вечерю, відвідання школи і відпочинок, і лише між п'ятою годиною ранку і дев'ятою годиною вечора – не довше 4 годин поспіль.

Заборонялася робота дітей від 12 до 15 років у недільні і святкові дні.

На шкідливих і виснажливих виробництвах (роботах) праця неповнолітніх до 15-річного віку не допускалася.

Для нагляду за виконанням ухвал про роботу й навчання малолітніх слід було затвердити особливу фабричну інспекцію, а місцевості, де існувала фабрична, заводська і мануфактурна промисловість, розбити на особливі округи. У кожному окрузі, у залежності від потреби, повинен був бути один або декілька інспекторів, які підкорялися головному інспекторові при департаменті торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів [2, 24 – 25].

Проте закон у такому викладі не відповідав вимогам фабрикантів. У ньому не вистачало ясності й визначеності, вказівок на межі його застосування, гарантій неухильного і точного виконання встановлених норм, без яких він втрачав будь-яке значення. Термін його введення в силу був двічі змінений, і в урізаному вигляді він був уведений в дію тільки 1890 р.

Проте не можна сказати, що цей закон не мав ніякого практичного значення, оскільки незважаючи на експлуатацію дитячої праці, яка і надалі продовжувалася, її питома вага на виробництві все ж таки знизилася. До закону малолітні в промисловості імперії складали в середньому 5% фабрично-заводських робітників, тоді як в середині 1890-х років їхня кількість знизилася до 2% [10, 70].

Таким чином, попри те, що російське фабрично-заводське законодавство про працю зробило в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. помітний крок уперед і поступово ставало складовою частиною європейської системи, воно все ж таки запізнювалося у своєму розвитку і в порівнянні із законодавством країн Західної Європи та з тими завданнями, які

висувалися економічним і соціальним розвитком самої Російської імперії. Відомий дослідник історії пролетаріату Росії М. С. Балабанов, оцінюючи в 1905 р. фабричне законодавство країни, писав: „Не зважаючи на рясну кількість законів і ще більшу кількість розпоряджень і роз'яснень, воно знаходиться в зародковому стані й далеко не відповідає назрілим запитам життя” [9, 4].

Не можна не констатувати і низький рівень реалізації в умовах Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. фабрично-заводського законодавства про працю в частині, що стосувалася притягання до відповідальності підприємців. Це законодавство відображало недосконалість і відставання економічної, соціальної і правової структур Росії. Втім, це вже окрема тема для дослідження.

1. Быков А.Н. *Фабричное законодательство и его развитие в России.* – СПб., 1909.
2. Литвинов-Фалинский В.П. *Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России.* – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1904.
3. Янжул И.И. *Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва.* – СПб., 1907.
4. Туган-Барановский М.И. *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* – М., 1938.
5. Гессен В.Ю. *История законодательства о труде рабочей молодежи в России.* – Л., 1927.
6. Богдан В.И. *Становление и развитие фабричного законодательства Российской Империи в конце XIX - начале XX века: (Историко-юридическое исследование): Дис... канд. юрид. наук.* – М., 2002.
7. Васильев Д.А. *Фабричное законодательство России конца XIX - начала XX в.: Дис. ...канд. юрид. наук.* – М., 2001.
8. Ю.И. Кирьянов. *Фактор мотивации труда в российском фабрично-заводском законодательстве. 1835 – 1917 гг.* – <http://www.hist.msu.ru>.
9. См.: *Фабричные законы. Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства.* Сост. М. Балабанов. – К., 1905.
10. Шельмагин И.И. *Фабрично-трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века)* – М., 1947.

О. Й. Дем'янюк

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Рівень політичного та соціально-економічного розвитку держави значною мірою залежить від економічного та суспільного стану окремих регіонів країни. Залежно від природних умов, в Україні історично склалися території з переважаючим сільськогосподарським чи промисловим розвитком. Одним із найбільш виражених сільськогосподарських районів завжди була Волинь, особливо її поліська частина.

На початок української національно-демократичної революції Волинська губернія, яка до того протягом 2,5 років була прифронтовою територією, являла собою економічно занедбаний та політично різнобарвний регіон. Селянське питання, яке дедалі гучніше звучало на Волині, поєднувало в собі кілька складових: поділ поміщицької землі,